

УДК 316.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.58.27>

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ: СПРОБА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ОСОБЛИВОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Світлана Шевчук

*Поліський національний університет,
кафедра суспільних наук
бульвар Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна*

У статті йдеться про ментальні особливості українського народу, робиться спроба систематизувати їх за ознакою «позитивне – негативне» у контексті налагодження ефективних стосунків, взаємодій і взаєморозуміння із західноєвропейськими народами.

Наголошується на тому, що вивчення та дослідження ментальності, тобто такого шару людської свідомості, який не піддається рефлексії, не усвідомлюється повністю, є перспективним для розуміння чинників руху людської історії.

З'ясовується історія становлення та зміст понять «менталітет» (ментальність), «національний менталітет», аналізуються сучасні визначення ментальності, подані в енциклопедіях, словниках, працях дослідників. В цілому ментальність трактується як сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів, навиків, архетипів свідомості, які формують способи бачення світу й уявлення людей, що належать до певної культурної спільноти.

Одним із найхарактерніших архетипів українського народу є образ ласкавої, плідної Землі. Цей архетип формувався протягом тривалого часу існування народу на автохтонних землях та під впливом землеробської культури. Антеїзм визначив такі позитивні риси українського національного характеру, як працьовитість, миролюбність, толерантність, гумор, відчуття гармонії, повага до приватної власності, почуття господаря, самостійність особистості, ощадливість тощо. Архетип Богині-Матері сформував домінуючу жінку у родинному житті, а відтак – такі риси українського менталітету, як доброта, лагідність, ніжність, м'якість, одним словом, «жіночу настанову» до зовнішнього світу. Разом з тим в ментальності українців прослідковується недовіра до інтелекту, перевага надається почуттям, звідси – пасивна терплячість, низька практична життєздатність, аполітичне мислення тощо.

Отже, проранжувавши основні ментальні особливості українського народу, дійшли висновку про необхідність розвивати і закріплювати позитивні риси та поступово позбуватись, корегувати риси негативні, зберігаючи при цьому рівновагу.

Ключові слова: ментальність, менталітет, національний характер, архетип, антеїзм.

На шляху до інтеграції в Євросоюз перед Україною, яка наразі виборює право бути суверенною і незалежною ні від кого державою, постає багато викликів. Проте реформи і завдання, поставлені перед нашою державою, часто не знаходять відгуку в українському суспільстві, зазнають невдач. Реформи, які відносно легко були реалізовані в багатьох європейських країнах, зазнають спротиву, не підтримуються громадянами. Однією із причин цього негативу є намагання йти стандартним (однаковим) шляхом, яким облаштовували своє життя європейці, не враховуючи ментальні особливості українців. Тому проблема ментальних особливостей українського народу в контексті євроінтеграційних процесів є актуальною.

Завданням для українців є зрозуміти самих себе, свої ментальні особливості, проаналізувати психічні диспропорції, систематизувати їх, визначити, що є позитивним, а що – негативним, звідси – закріплювати і плекати позитивні і послаблювати негативні, зберігаючи при цьому певну рівновагу.

Насамперед, є сенс чіткіше окреслити зміст терміну, який у сучасному світі вживається досить широко і стосовно різних контекстів. Термін “менталітет” чи “ментальність” спочатку був зафіксований у різних мовах. Як говорять дослідники, в середині XIX століття англійське *mentality* було перетворене французами на “*mentalité*”. В науці цей термін набув популярності серед дослідників після того, як його почали використовувати, зокрема, французькі історики та етнологи, починаючи від Люсьєна Леві-Брюля. Вони говорили про менталітет (*mentalité*) як про певний спосіб сприймання, осмислення, бачення й оцінку світу. Так це поняття почало набувати сенсу, частково синонімічного з поняттями світогляду, світосприймання й світобачення, але водночас і стилю мислення.

Видатний французький історик XX століття Люсьєн Февр одним із перших зрозумів потребу виявити в історичному процесі дієвість не тільки зовнішніх (соціально-економічних) чинників, але й внутрішніх (тобто духовно-психологічних). Будучи представником антропологічно орієнтованої історії, Люсьєн Февр наголошував, що історія суспільних ідей і наукових знань має бути доповнена історією психології соціальних груп. Адже вивчення ментальностей, тобто такого шару людської свідомості, який не піддається рефлексії, не усвідомлюється повністю, залишається потаємним для самих його носіїв, відкриває нові перспективи для розуміння чинників руху людської історії. Заглиблюючись у пізнання цього феномену, дослідник все ближче підходить до розуміння справжніх причин, що спонукають людську поведінку.

Сучасні енциклопедичні визначення менталітету (ментальності) наголошують, що йдеться про сприйняття та тлумачення світу, поширене в певній спільноті й виражене в ustalених шаблонах, трафаретах, комплексах думки – архетипах і стереотипах. Можна сказати й інакше: ментальність – спосіб світобачення, своєрідна “оптична призма” крізь яку, певна спільнота (група людей, народ) дивиться на світ, на інші спільноти й осмислює саму себе. Однак, це не просто “окуляри” людської свідомості, які можна швидко за бажанням поміняти на інші, а щось глибше, одночасно жорстке й гнучке, усталене, стійке, і разом з тим ефемерне й еластичне. Це така схема мислення, яку формують і на яку впливають міфи, стереотипи, архетипи чи навіть прототипи думки й мови, а також ті цінності, якими керується суспільство і які впливають на його стиль життя. З іншого боку, можна сказати, що і сама ментальність породжує всі ці стереотипи й міфи, так що тут існує двосторонній зв’язок.

Автор статті про ментальність та менталітет, розміщений у «Енциклопедії історії України», К.Ю. Галушко подає наступне визначення цього феномену: «Ментальність – це сукупність соціального-психологічних настанов, автоматизмів і навиків свідомості, які формують способи бачення світу й уявлення людей, що належать до тої чи іншої культурної спільноти» [1, с. 369–370]. При цьому автор зазначає, що ментальності можуть змінюватись з часом, хоча ці зміни відбуваються надзвичайно повільно. Отже, ментальні формоутворення обов’язково належать певній спільноті (зокрема, нації, народу) і ними опосередковується ставлення цієї спільноти до світу взагалі та найближчого оточення.

Автори філософського енциклопедичного словника пов’язують ментальність з духовністю (оскільки латинське «*mens*» означає зв’язок із духовним). Вони говорять про ментальність як про спосіб мислення, загальну духовну налаштованість, установку індивіда або соціальної групи (наприклад, етнос, професійний або соціальний прошарок) до навколишнього світу [2, с. 22].

Поняття національного менталітету визначає дослідник О.Д. Бойко в «Енциклопедії сучасної України»: «це – глибинні психічні структури, що історично та соціально вкорінені у свідомості, колективній пам’яті та поведінці багатьох поколінь людей. Національний менталітет базується на системі поглядів, ідеалів, інтересів, традицій, оцінок, соціальних

установок та норм, в основу яких покладено синтез реальних суспільних потреб, досвіду, архетипів колективного несвідомого, й чітко проявляється в типовій поведінці носіїв через стереотипи сприйняття, реакції і поведінки» [3].

У вітчизняній науковій літературі поняття «ментальність» та «менталітет» переважно використовуються як тотожні. Однак існують аргументи і на користь позиції, представники якої розмежовують ці поняття. Вони вважають, що термін «менталітет» варто застосовувати, коли йдеться про світобачення окремої людини, а термін «ментальність» використовувати у більш широкому розумінні, як механізм і принцип організації мислення певної сукупності людей, соціальних груп, народу. Так, автори фундаментальної праці «Проблеми теорії ментальності» (М. Попович, С. Кримський та ін.) поняття «менталітет» вживають, коли йдеться про окремого індивіда, що знаходиться у певному природному та культурно-соціальному оточенні. Поняття «ментальність» використовується ними для позначення певної закономірної спільності світоглядних позицій та поведінкових засад якоїсь спільноти [4].

На нашу думку, сучасний стан осмислення цієї проблеми дозволяє, як ототожнювати, так і розмежовувати вказані поняття, у залежності від поставленої мети дослідження.

Національний менталітет відіграє важливу роль у суспільному розвитку, однак, на нього тривалий час не звертали уваги, не помічали, оскільки він глибоко вкорінений в історії та підсвідомому, а імпульси, які він посиляє народу чи окремій людині слабо усвідомлювані. Спільний менталітет сприяє згуртованості, інтеграції етносу, а також орієнтує кожного індивіда на усвідомлення власного місця та ролі у соціумі.

Отже, етнічну ментальність можна виявити через домінуючі життєві настрої, особливості сприйняття світу, сукупність моральних вимог, норм та цінностей; співвідношення магічних і технологічних засобів впливу на світ; форми взаємин між людьми; сімейні традиції; ставлення до природи і праці; організацію побуту, свят; конкретні акти самоорганізації етносу, його вчинки.

В цілому чинниками характерних рис та особливостей національного менталітету української нації є її геополітичне розташування, вплив двох пластів традиційно-побутової культури – землеробської і козацької, релігія, що суперечливо вплинула на формування народної психіки та духовності, багатовікова відсутність державності, роз'єднаність українських земель, цілеспрямоване знищення і денаціоналізація національної еліти, нав'язування радянської ментальності.

Слід зауважити, що для формування менталітету велике значення має колективне несвідоме, поняття якого було зафіксоване К. Юнгом. На думку вченого, до змісту колективного несвідомого входять залишки спільних переживань етносу, неусвідомлені або напівусвідомлені реакції на особливі умови його існування впродовж тривалого часу. Ці реакції фіксуються у притаманних для етносу універсальних праобразах – «архетипах», які і визначають особливість поведінки та мислення кожного представника соціальної групи.

Особливість архетипності, як душевно-культурної реальії – в тому, що вона і не усвідомлюється, і ніколи не виявляється назовні, не перетворюється на видиму. Ментальність же є екстеріоризацією етносом своєї сутності, це – духовно-культурний зовнішній самовияв етнічної спільноти» [5, с. 66]. Спільним між ментальністю та архетипами є їх неусвідомлений або напівусвідомлений характер. Але якщо архетипи існують як приховані від зовнішнього зору феномени внутрішнього душевного життя етнофорів, то етнічна ментальність, навпаки, є «комплексом феноменів, виявлених зовнішньо, який сприймається сторонньою свідомістю як Дух етносу, як те, що робить даний етнос «помітним», відмінним серед інших етносів» [5, с. 66].

Сучасні дослідники серед основних чинників формування національного менталітету називають геопсихічні, соціально-історичні та культурно-морфологічні чинники. При цьому зазначається, що геопсихічні чинники діють переважно на ранніх етапах формування нації. Вони визначають міфологічне сприйняття світу, його знакову символіку, що формується у певного етносу. Інші чинники виникають, трансформуються і можуть зникати протягом усієї історії нації.

Під геопсихічними чинниками розуміють вплив природних умов, тобто географічних, кліматичних тощо, умов існування нації. Тому визначення основних ментальних рис певної нації має впливати з осмислення природного середовища проживання етносу (клімату, ландшафту, розмірів території, особливостей ґрунтів, флори, фауни тощо), що зумовлює специфіку пізнавальних процесів, стереотипів поведінки людей. Дослідники Н. Коломінський і А. Львовчкіна зауважують, що «український менталітет – це результат відображення специфіки взаємодії українців з природними та геокліматичними умовами існування і співіснування, що склалися історично» [6, с. 65]. Так, наприклад, формування ментальності американців відбувалося в досить несприятливих, почасти екстремальних природних умовах, що спричинило жорсткий прагматизм представників цієї нації. Природні умови України таких екстремальних рис не мали. Родючі землі, помірний клімат, віддаленість від епіцентрів природних катаклізмів (землетрусів, повеней, буревіїв, цунамі). Потрібно було лише обробляти землю та очікувати на урожай, який дозволяв пережити зиму та дожити до нового врожаю. Внаслідок таких природних умов у свідомості українця формується поняття про працю як традиційний процес, що підвищує добробут, приносить радість, потрібно тільки раціонально та дбайливо господарювати.

Як зазначає А.К. Бичко, найхарактернішим архетипом українського колективного несвідомого є образ ласкавої, плодючої Землі, що спирається на спільний досвід життя хліборобського народу з доброю Землею. Українська «душа» «...формувалася протягом багатьох століть існування на українському терені автохтонної (ще з прадавньої трипільської доби) землеробської культури, котра породжувала в етнічній свідомості пращурів українського люду архетип ласкавої, лагідної неньки-землі, її поетичне бачення, що ініціювало обрядовість народного життя» [7, с. 317].

Отже, землеробська праця, що була з прадавніх часів основним заняттям автохтонного українського населення, заклала основи української ментальності. Уся життєдіяльність українців поступово адаптувалась до одного ландшафту, циклів сільськогосподарського календаря. Це спричинило формування певних рис українського характеру, серед яких вирізняються: працьовитість, повага до приватної власності, ощадливість, миролюбність та толерантність, ощадливість, розвинене почуття господаря та усвідомлення власної самостійності. Емоційно-шанобливе ставлення до рідної природи та землі дослідники зафіксували за допомогою терміну «антеїзм», провівши паралель з давньогрецьким міфічним персонажем Антеєм, який поновлював свої життєві сили через зв'язок з матір'ю-землею.

Дослідники зауважують важливість ще одного архетипу, який сформував ментальність українців, це – архетип Матері. У трипільській культурі це був культ Великої Богині, пізніше він трансформувався в культ Богородиці. У центрі цього культу – родина, в якій зазвичай саме жінка-мати домінує у процесі налагодження побуту родини та виховання дітей. Саме в родинному житті формуються такі риси характеру, як доброта, м'якість, сердечність, лагідність – одним словом виховується «жіноча настанова» до зовнішнього світу.

Таким чином, за допомогою архетипу Матері українці позбавили свій світогляд від агресивності та активності. Як наслідок, виникає пасивність, терплячість, аполітичність, низький рівень практичної життєздатності, що спричинило економічну відсталість

при відмінних природних ресурсах. З вказаним архетипом пов'язана, очевидно, і така риса, як надання переваги почуттям при недовірі до розуму (інтелекту). З цим пов'язані значні здобутки українців в галузі духовної культури (мистецтво, лірика, народні пісні).

Протягом усієї своєї історії український народ проявляв світоглядну толерантність, яка проявилась у втечі від зовнішнього світу – у вигаданий міфічний світ. Багато дослідників, в тому числі М. Костомаров, В. Липинський, В. Винниченко, відзначали таку рису українського менталітету, як індивідуалізм, аж до його крайньої форми – егоцентризму. Ця риса виявляє себе у схильності до непокори, до особистої свободи, своєрідного анархізму з відсутністю організації та дисципліни.

Як зазначає А.К. Бичко, «Праця на родючих землях сприяла формуванню малих соціальних груп, в яких особистість не розчинялася в колективному. Звідси – така риса як індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, повагою до окремішнього індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади.» [7, с. 317].

Зосереджуючись на внутрішньому, особисто-індивідуальному світі, українець звик надавати перевагу власним інтересам і недооцінювати громадські: звідси схильність до соціальної конфронтації, неможливість знаходження спільних погоджених рішень, взаємне непорозуміння.

Про українську культуру часто можна почути, що це культура «на фронтірі». Цим терміном підкреслюється існування цієї культури на порубіжжі, на перетині, на перехресті історичних шляхів. Українцям пощастило з багатою територією, помірним кліматом, про що історично свідчать регулярні набіги чужоземців, красу української землі оспівували, нею захоплювалися.

Порубіжність стала причиною того, що в українській ментальності особливим способом поєдналися західна (активно-раціоналістична, індивідуалістична, матеріалістична) та східна (пасивно-споглядальна, спрямована на вищі істини) ментальності.

Так, наприклад, «домінанта індивідуалізму (окремішність людського існування) тут же пом'якшується принципом колективізму. З одного боку, українській ментальності притаманне світовідчуття, що узагальнюється в гаслі «моя хата скраю», з іншого боку, як зауважує Ю. Липа «У сучасній українській расі не знайдемо елініського індивідуалізму як правила. В устрої українського села нема надмірної окремішності: селянин – це член солідаристської асоціації, своєї громади» [8, с. 243]. Ще приклад: сучасний українець, високо поцінює досягнення науки та техніки, але водночас для нього важливо, щоб вони використовувалися задля гуманістичних цілей.

Щодо понять «індивідуалізм» та «колективізм», які сьогодні є активно досліджуваними проявами національних культур, то на рівні суспільств вони не є антиподами. Так, американська кроскультурна дослідниця Мішель Гельфанд виділяє різні групи проявів індивідуалізму та колективізму в суспільствах. У суспільствах з високим рівнем прояву індивідуалізму людина сприймає себе як автономну, разом з тим відповідальну за власну поведінку, у колективній взаємодії акцент робиться на результаті, на роботі підтримується ввічлива дистанція, яку тримають під контролем, щоб не справляти враження «кумівства», яке в індивідуалістичних суспільствах вважається несхвальним зловживанням. У суспільствах з високим рівнем прояву колективізму суспільною нормою є взаємозалежність (поведінка індивіда залежить від вимог групи, до якої він належить), інтереси групи мають пріоритет над інтересами індивіда, акцент у взаємодії робиться на збереженні стосунків. Спираючись на дослідження Мішель Гельфанд, українська дослідниця М.Стародубська підсумовує: «Україна – середньо-колективістичне суспільство. Це, серед іншого, означає

відсутність автоматичного послуху та пієтету щодо лідера – натомість лідер має бути прийнятим групою добровільно» [9, с. 122].

Висновки: Таким чином, українська ментальність утримує в собі цілий ряд рис та особливостей, які можуть сприяти ефективній взаємодії та співпраці з європейцями. До цих рис можна віднести світоглядну толерантність, доброту, лагідність, сердечність, миролюбність, повагу до приватної власності, відчуття гармонії, м'який гумор, зважений підхід до складних справ, працьовитість, відчуття господаря, певний індивідуалізм (усвідомлення самостійності власної особистості), повага до окремишнього індивіда та його свободи, несприйняття деспотизму.

Риси, які можуть стати на заваді ефективному спілкуванню з європейцями, гальмувати взаєморозуміння і співпрацю з ними і які, очевидно, потребують корегування – це перевага емоційного та чуттєвого над волею та інтелектом, імпульсивність, мрійливість, пасивна терплячість, низька практична життєздатність, анархічний індивідуалізм, схильність до непокори, потяг до особистої свободи з відсутністю організації та дисципліни, зосередженість на особистих інтересах і недооцінка громадських, постійна конфронтація і неможливість дійти згоди, відсутність взаємного порозуміння, погана узгодженість між словом і ділом, соціальна розпорошеність, аполітичне мислення.

Список використаної літератури

1. Галушко К.Ю. Ментальність, менталітет. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. 790 с.*
2. Кримський С., Заблоцький В. Ментальність. *Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. ред.) та ін. Київ: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.*
3. Національний менталітет/ О.Д. Бойко. *Енциклопедія сучасної України* [Електронний ресурс]. Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-71042/>
4. Проблеми теорії ментальності / під ред. М.В. Поповича. К.: Наукова думка, 2006. 402 с.
5. Феномен нації: основи життєдіяльності/ Р.Д. Додонов, В.О. Ігнатів, І.К. Моїсєєв та ін.; За ред. Б.В. Попова. К.: Товариство «Знання, КОО, 1998. 264 с.
6. Коломінський Н.Л., Львовчикіна А.М. Етнопсихологія українців. *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Г.В. Щокін, М.В. Попович, М.С. Кармазіна та ін.; За заг. ред Г.В. Щокіна, М.Ф. Головатого. К.: МАУП, 2000. 384 с.*
7. Бичко А.К. Історія вітчизняної філософії. *Історія філософії: підручник. К.: Вид-во «Либідь» при Київському університеті, 2000. С. 305-380.*
8. Липа Ю. Призначення України. К.: Наукова думка, 1997. 282 с.
9. Стародубська М. Як зрозуміти українців: кроскультурний погляд. Харків: Віват, 2024. 400 с.: іл.
10. Шевчук С. Український менталітет: між Заходом і Сходом. *«Дні науки філософського факультету – 2017» Міжн. наук. конф. (2017; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017». 25-26 квіт. 2017 р. [матеріали доповідей та виступів]. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 5. С. 175-176.*

UKRAINIAN MENTALITY: AN ATTEMPT TO SYSTEMATIZE PECULIARITIES IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Svitlana Shevchuk

*Polissia National University,
Department of Sozial Sciences
Staryi blvd., 7, 10008, Zhytomir, Ukraine*

The article deals with the mental peculiarities of the Ukrainian people, an attempt is made to systematize them on the basis of “positive – negative” in the context of establishing effective relations, interactions and mutual understanding with Western European nations.

It is emphasized that the study and research of mentality, a layer of human consciousness that is not subject to reflection and is not fully realized, is promising for understanding the factors of human history.

The article examines the history of formation and content of the concepts of “mentality” (mentality), “national mentality”, and analyzes modern definitions of mentality given in encyclopedias, dictionaries, and researchers’ works. In general, mentality is interpreted as a set of socio-psychological attitudes, automatisms, skills, and archetypes of consciousness that shape the ways of seeing the world and the perceptions of people belonging to a particular cultural community.

One of the most characteristic archetypes of the Ukrainian people is the image of a gentle, fertile Earth. This archetype was formed over the long period of time that the people lived on their autochthonous lands and under the influence of agricultural culture. Antinomianism defined such positive features of the Ukrainian national character as diligence, peacefulness, tolerance, humor, a sense of harmony, respect for private property, a sense of ownership, personal independence, frugality, etc. The archetype of the Mother Goddess formed the dominance of women in family life, and thus such features of the Ukrainian mentality as kindness, meekness, tenderness, gentleness, in short, a “female attitude” to the outside world. At the same time, the Ukrainian mentality is characterized by a distrust of intellect, a preference for feelings, and hence passive patience, low practical viability, apolitical thinking, etc.

Thus, having ranked the main mental characteristics of the Ukrainian people, we concluded that it is necessary to develop and consolidate positive features and gradually get rid of and correct negative features, while maintaining balance.

Key words: mentality, mentality, national character, archetype, antiism.